

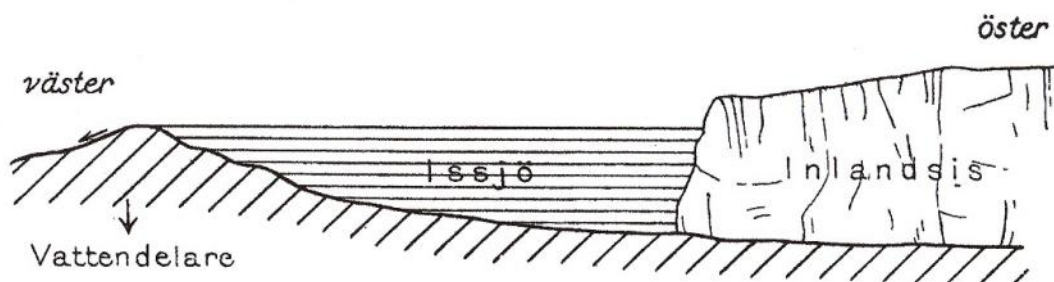

Så döptes Torne älv

©
Östen Bucht

Torneträsk och Torne älv

Det som avgjort Torne älvdals tillkomst och existens är i första hand de processer och rörelser som förekommit i jordskorpan och den senaste inlandsisens påverkan på berggrund och landskap i Torneträskområdet. Medan Atlantkusten var isfri låg inlandsisen över Torneträskområdet med en tunga i dalgången Riksgränsen-Vassijaure-Torneträsk. Isen rörde sig som en plastisk massa mot Atlanten och smältvattnet avtappades i Niagaraliknande fall över Riksgränspasset mot Rombaksbotten.

Schematiskt längdsnitt genom en issjö. Under inlandsisens avsmältningstid låg den återstående ismassan öster om högfjällen; mellan iskanten och fjällen uppdammas älvorna till sjöar med avlopp åt Atlanten.

I ett senare skede upphörde denna passage för avrinningen och nya öppnades genom Pålnovikspasset vidare genom Sördalen och Bardudalens mer än 100 meter djupa kanjon. När isranden flyttats ytterligare österut övergick isälvarna till issjöar vilka på östra sidan begränsades av iskanten. Torneträsks största isdämda sjö beräknas ha uppnått en längd av 9-10 mil. Isdammen i öster blev slutligen så svag av värmen att vattenmassorna "under storartade katastrofer" bröt sig igenom och Torne älv fick sitt nuvarande utlopp. Allt detta enligt geologen Axel Gavelin (Svenska Turistföreningens årsskrift 1929) som även beskriver hur övre skogslandet är full av döda vattenfall, klippraviner och andra minnen från "de märkliga katastrofer som bröt stillheten i Norrbotten för 7-8000 år sedan". Området ockuperades omedelbart av människan.

Det här skedde från den isfria Atlantkusten och genom de pass och dalar som skapats av isälvarna. I sin uppsats 1937 om stenåldern vid Torneträsk kommenterar Axel Bagge de fynd som gjorts av Knut Tinnberg under åren 1934 och 1936. Fynden har gjorts utefter Torne träsks västra del, sträckan Abisko till Pålnoviken och utgörs främst av avfall och avslag från redskapstillverkning.

Bagge skriver : " Det förefaller alltså ganska rimligt att tänka sig, att stenålderns renjägare och fiskare någon tid slagit sig ned vid Torneissjön på en gräsbevuxen plats helt nära vattnet, som stenåldersfolks sed alltid tycks ha varit. En storm

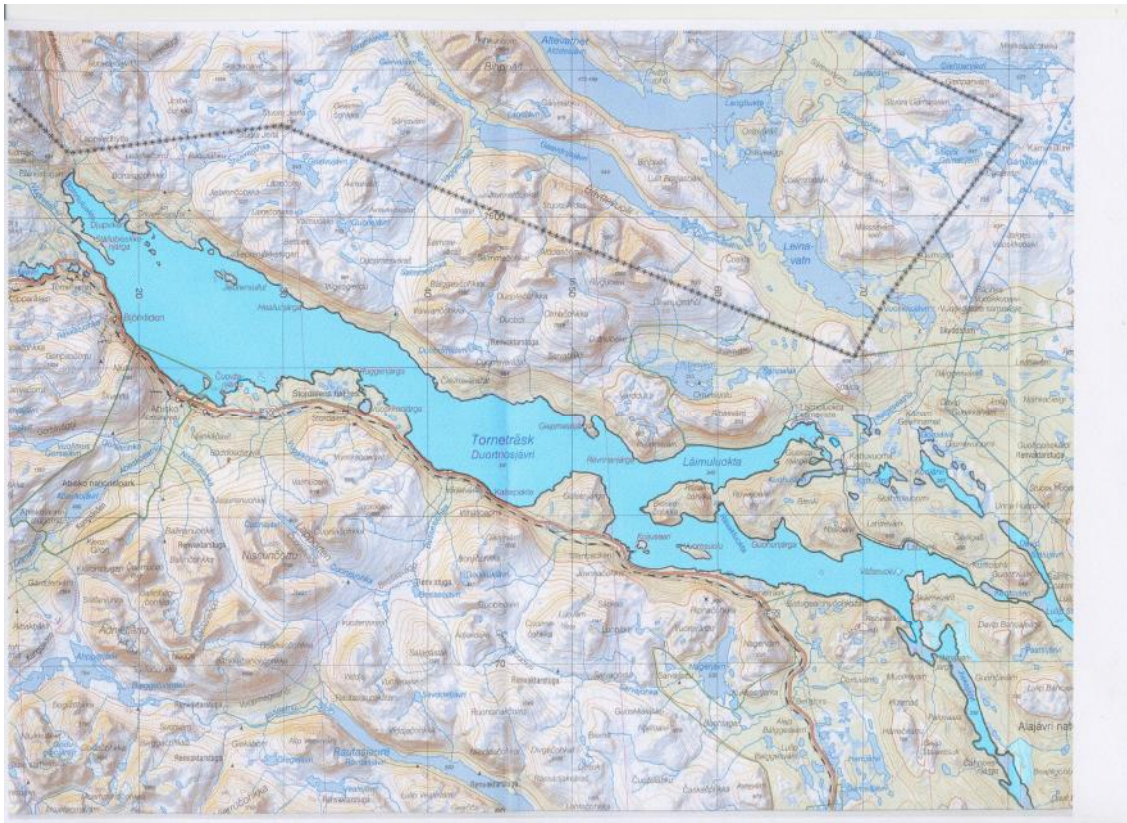
eller måhända en mindre rubbning i sjöns nivå har förstört boplatsen, kringspjutt och svallat de efterlämnade redskapen. Eventuella härdar och kulturlager ha spolierats och en låg sand- och grusvall har vräcks över platsen". En ungefärlig tid för detta fynd av ett "Kåppasjokkfolk" anges till omkring år 6000 f.Kr. Självfallet har detta presumtiva "Kåppasjokkfolk" nyttjat ett lämpligt namn för träsket men vilket detta varit står naturligtvis skrivet i stjärnorna. Vi vet bara att detta område penetrerats kontinuerligt sedan tusentals år och då i första hand av folkgrupper från Atlantkusten och nomadiserande fångstfolk från de fjällnära, vildrensrika trakterna.

Men frågan vilka eller vilket folk som gav Torne älv dess namn och från vilket håll det folket kom i kontakt med älven är något av en nyckelfråga i Tornedalens historia. Svaret på den frågan måste naturligtvis sökas i etymologin bakom namnet och i anledningen till varför man valde just begreppet torn i torne(å)/torni(o) såsom kännemärke för någon väsentlig del eller funktion för älven. Professor Jouko Vahtola på Uleåborgs universitet redovisar i boken Tornedalens historia I sid 189-190 sin undersökning av namnet tornio och har kommit fram till att namnet finns på många håll i södra Finland och att det är ett skandinaviskt lån från slutet av järnåldern.

Men namnet Torne finns 1535 även i Ångermanland (Skatte Bokenn aff Ångermanne Land pro anno 1550) – motsvarande dagens Törna i Ullånger - varifrån det kan ha kommit till Bottenviksområdet och Tornedalen med de norrgående hälsingarna som tidigt penetrerade Bottenvikskusten och etablerade sig i mellersta Tornedalen (Hälsingbytrakten) dit den i Hälsingelagen omnämnda Nordanstigen uppenbarligen sträckte sig. Från denna befolkningsskärna spred sig sedan hälsingbyättlingar generationsvis vidare till olika bosättningar längre upp efter dalen. Men förekomsten av appellativet torn i Sverige och torni/tornio i Finland måste anses ha sina på olika håll egna lokala grunder.

Beträffande härledningen av namnet finns en samstämmighet bland språkforskarna. Begreppet finns i fornsvenskan, fornorska och isländska i form av thorn och sägs betyda spets, udd i redskap som löper ut i en spets. Torne kan också jämföras med törn på fornsvenska "tor", fornisländska "taur" det vill säga stor bred halvö som man törnar runt vid båtfärd.

Jämför exempelvis Södertörn och Törnesudden, det ca 1 km långa avsmalnande näset i Grundträsk, Överkalix. Om torn i detta fall betyder udde, spets eller halvö så är det intressant att konstatera att just Torneträsk domineras av den bortåt 1,5 mil långa udden/halvön som slutar i det kulleliknande näsberget Pieskenunnje/ Bieskekätje (nunnje-näs, kätje-ände). I så fall har namnet på träsket sedan sekundärt gett namnet åt älven.

Vilka som enligt denna härledning kan ha gett träsket och älven dess namn kan främst sökas bland de samer som tack vare deras nära kontakter med norsktalande folk traditionellt lånat en mängd gammalnorska ord och begrepp inte minst i en mängd samiska naturnamn. Duortnosjavri är den samiska motsvarigheten till namnet Torneträsk och Duortnoseatnu till Torne älv.

Jämför även duordni d.v.s havtorn, buske vars grenar är hårda och har tätt med taggar/törnen. Med Badje Duortnus menas Över-torneå. Den nästan omedelbara närheten från Ofoten till Torneträsk har tveklöst också gjort att normän ofta besökt träsket inte minst för fiskets skull men även för kontinuerlig handel med samerna. Den gamla handelsplatsen Hergott fanns strax över Kölen. En namnsättning enligt denna tanke är också förenlig med det självklara faktum att folk som alltid vistats här på plats också varit sjöns primära namngivare. I vilken mån sedan det kända begreppet "taurokala" i Jukkasjärvi d.v.s sik som lagas till genom kokning.(kala tauroo) också betyder sik fiskat i Torneträsk, är däremot osäkert. Annars har torneträsksisiken varit en av Jukkasjärvibornas mera betydande matfisk vid sidan om fisket från andra träsk.

En uppgiften i VB 1559:4 KA anger att ”Torne elff begynnes ij **Iretresk** .” Men inget av de bomärkestecknande vittnena, samerna Joen Jonsson, Johan Jacobsson i Siggeväre by eller Niels Amundsson, Olof Jacobsson, Michel Larsson, Amund Pålsson, Olof Persson och Olof Larsson i Tingevare by, vilka år 1640 angavs av Olof Tresk som lokala sakkunniga vid hans kartläggningsarbete 1638-1640, har angett någon sjö Ireträsk/Irejäur eller liknande som namnet på någon sjö över huvud taget i Torne älvs övre vattenområde. Namn på för ett landskap stor och karaktäristisk natur tenderar normalt sett att bestå oförändrat från generation till generation.

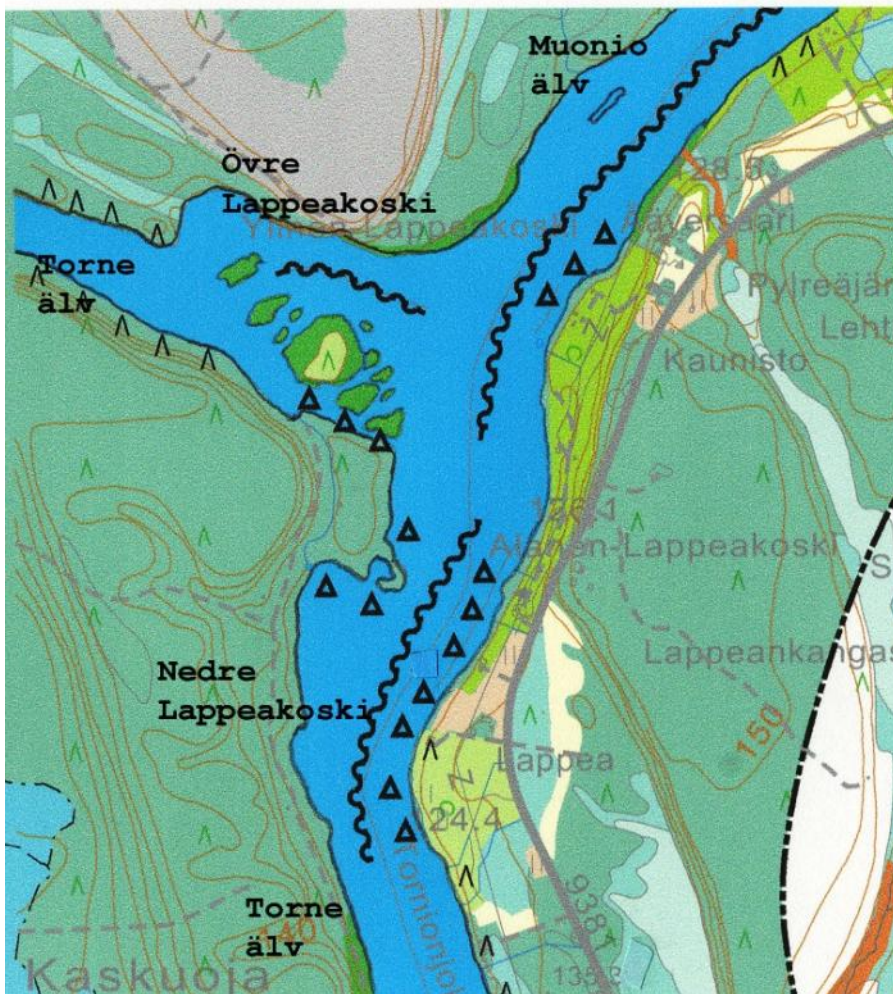
Följaktligen skrivs exempelvis Torne älvs källsjö av Olof Tresk som Tårnö Tresk vilket väl måste tas som en definitiv indikation på att Duortnosjavri/Duorhnosjavri också bör vara den ursprungliga samiska benämningen på Torne älvs källsjö.

Ett av Tresks underlag för sitt kartläggningsarbete var naturligtvis Anders Bures lapplandskarta från 1611 som inte heller har något annat namn för Torne älvs källsjö än Torne Tresk. Daniel Teodori Hjort (Bures kollega på kansliet i Stockholm), som anlitas till talrika uppgifter i lappmarkerna, anses ha ägt en ganska stor andel i insamlandet och kontrollerandet av det av Bure insamlade material som låg till grund för 1611 års karta.

Tanken att älven döptes av folk som kom till dess mynningsområde varifrån de sedan färdats upp efter strömmen bör utgå ifrån att det vid älvens utlopp i Bottenviken finns någon fysisk formation som tagits som så fast och dominant att den gett älven dess namn.

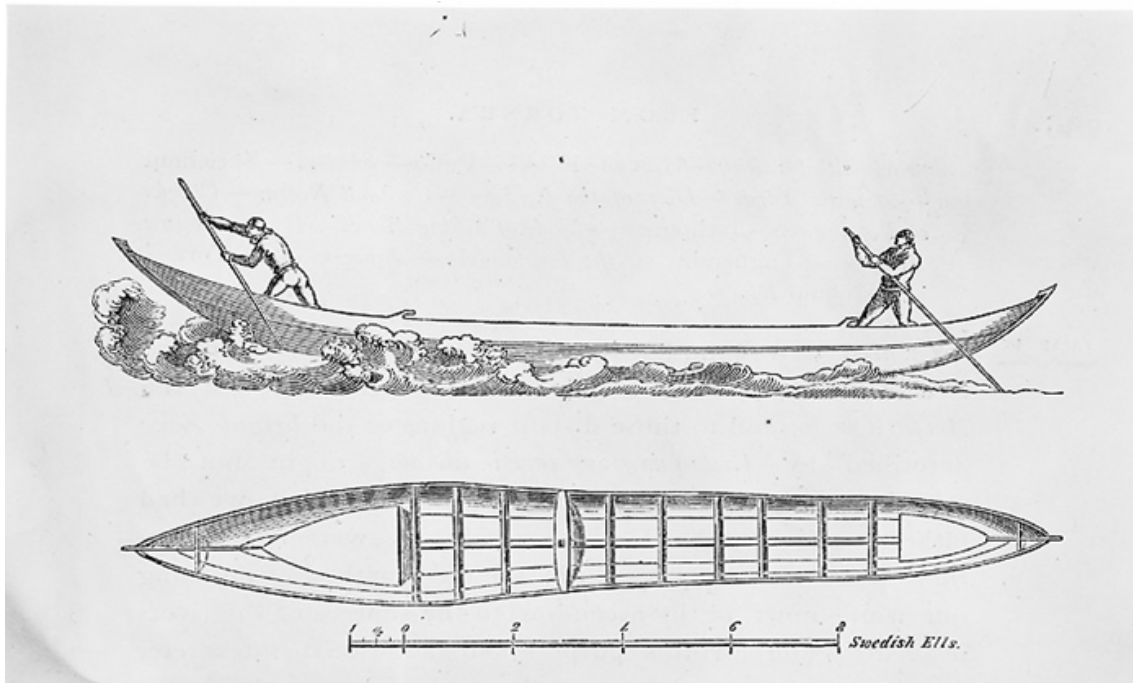
Men i motsats till naturen vid och i Torneträsk som varit oförändrad i tusentals år, har området vid älvmynningen även under historisk tid ändrats radikalt på grund av landhöjning och älvanknuten erosion. Men om vi ändå antar att älven fått sitt namn ”nerifrån och uppåt” så hamnar en roende eller stakande båt så småningom till älvmötet mellan Torne och Muonio älvar vid Lappea.

En kontroll av hur det älvparti nu ser ut som finns vid Lappeamotet, för lätt tanken till att ifall man kommer roende nerifrån till det stället så är ”raka vägen” inte vidare efter Torne älv utan, som det faktiskt verkar, vidare upp efter Muonio älv. Kommer man från det hållet så verkar det logiskt att benämna älven lika efter ”raka vägen”.

Men så har man tydligen inte gjort. Kommer man däremot farande uppifrån längs en älv vars källsjö man redan döpt så är det naturligare att se det strömdrag som flödar in från vänster som en annan inkommande älv!! Detta även om vi idag vet att Muonio älv tillför vid Lappea 55% av Torne älvs hela vattenmassa omedelbart nedanför sammanflödet. Här får Torne älv tillbaks nära på den vattenmängd man förlorat genom Täreändö älv. På det sättet kan man säga att Täreändö älv är den tärande älven medan Muonio älv är den närande. Muona är finska och betyder faktiskt mattillskott såsom i muonapuoti d.v.s matbod.

Men vid den tidpunkten då Täreändö älv ännu inte bildats var proportionerna helt andra. Då tillförde Muonio älv, schablonmassigt uppskattat (allt annat lika), drygt en tredjedel av det vatten som flutit samman i Torne älv vid Lappea.

2009.10.29
Östen Bucht